

Hurd draws attention to discussions that pertain to the distinction between secularism and laicism in the case of Iran, and the organic bond between religion and politics in a non-Western society, as well as the functioning of Islam as a political-strategy tool. Thus, she reminds us that secularism is a historical and cultural construction. Furthermore, she emphasizes once again that the distinction between politics and the religious sphere is itself political. Indeed, the conclusion that she draws from these stands is as follows:

“...Religion and politics, like sacred and secular, are assumed to be stable and unchanging categories aligned with familiar division public and private. This is not the case. Religion and politics do not belong the distinct domains of power and authority. The designation of the religious and the political is itself a political act. It is not possible to make the contents of the religious sphere disappear by defining it out of existence as a political domain and refusing to acknowledge its constitutive role within modern politics” (p.153).

In short, Hurd's book enables us to question the Orientalist perspective which views the relationship between religion and politics completely from the perspective of “the West and the rest”, thus failing to appreciate the historical/cultural conditions, the process of emergence, and the various political consequences of this relationship.

Hurd's book contains a wide bibliography, makes use of interdisciplinary theoretical insights, and illuminates contemporary political events. If this book is read along with Roxanne L. Euben's *Enemy in Mirror* (Princeton: Princeton University Press, 1999) the reader will achieve deeper penetration into these issues.

Ali Yařar Sarıbay

İbn Meymûn Felsefesinde Tanrı

Atilla Arkan

İstanbul: Değişim Yayınları, 2007. 283 sayfa.

Musa b. Meymûn'un (1135-1204) Tanrı tasavvurunu Yahudi ve İslâm felsefe geleneklerinin devamı olarak anlamaya yönelik bir giriş niteliği taşıyan kitap, İslâm kelâmındaki tartışmaların Yahudi kelâmında nasıl devam ettirildiği sorusuna bir cevap verme iddiasındadır. Bu iki temel hedef doğrultusunda eser,

bir “Giriş” ve üç bölümden oluşmaktadır. “Giriş” bölümünde İbn Meymûn’un hayatı ve eserleriyle ilgili genel bilgiler sunulmakta, ayrıca filozofun Yahudi ve İslâm düşüncesiyle ilişkisi ele alınmaktadır. “Birinci Bölüm”de İbn Meymûn’un felsefesine temel teşkil eden kaynaklardan biri olarak Kutsal Kitap’ta yer alan Tanrı’nın mahiyetiyle ilgili ifadelerin İbn Meymûn tarafından nasıl yorumlandığı sorusuna cevap aranmaktadır. “Tanrı’nın varlığının, birliğinin ve cisim olmayışının ispatı” başlıklı “İkinci Bölüm” ise, bu sorunu kelâm ve İslâm felsefesiyle ilişkisi içerisinde değerlendirmektedir. Nihayet eserin Üçüncü Bölümü, İbn Meymûn’un Tanrı’nın sıfatları hakkındaki görüşünün açıklanmasına hasredilerek filozofun selbî teolojisini ortaya koyma amacı gütmüştür.

İslâm dünyasının mağrip menşeli filozoflarından olmakla birlikte, çeşitli siyasî nedenler dolayısıyla hayatının büyük bir kısmını Mısır’da geçirmek durumunda kalmış Yahudi filozof İbn Meymûn hakkında Türkçe’de yapılan çalışmalar Hüseyin Atay’ın *Delâletu’l-hâirîn* neşriyle başlatılabilir. Daha sonra doktora ve yüksek lisans tezleri seviyesinde yapılan ve İbn Meymûn’u İslâm filozofları ışığında ele almaya çalışan bazı incelemelerle birlikte, İbn Meymûn hakkındaki çalışmalar belirli bir aşamaya gelmiştir. Atilla Arkan’ın *İbn Meymûn Felsefesinde Tanrı* başlıklı bu çalışması, filozofun düşüncelerini İslâm felsefesi ve kelâmıyla olduğu kadar, Yahudi düşüncesiyle de ilişkilendirerek açıklaması bakımından özel bir nitelik arz etmektedir. Bununla birlikte İbn Meymûn’un ilişkili olduğu Yahudi filozoflar da İslâm düşüncesi içerisinde değerlendirilecek özellikleri haizdirler. Bu açıdan eser Yahudi felsefesi ve kelâmının, İslâm felsefesi ve kelâmıyla nasıl iç içe geçmiş olduğunu oldukça açık gösterecek kanıtlar ihtiva etmektedir. Eserin gösterdiği kadarıyla, İslâm filozofları üzerinde de etkide bulunmuş yahudi filozof Philo (MÖ. 25-MS. 40) bir tarafa, Saîd b. Yûsuf el-Feyyûmî, İshak b. Süleyman el-İsrâîlî, İbn Cebriol, Yudah el-Halevî ve İbrâhim b. Davud gibi çoğu Arapça yazan ve doğrudan ya da dolaylı olarak İbn Meymûn’u etkilemiş Yahudi filozoflar, tıpkı İbn Meymûn gibi İslâm düşüncesindeki tartışmaları Yahudi geleneğinde devam ettirmişlerdir.

Kitap boyunca İbn Meymûn’un daha çok *Delâletu’l-hâirîn* adlı eseri temel alınarak onun Tanrı hakkındaki düşünceleri ortaya konulmaya çalışılmıştır. Bu çaba içerisinde müellif öncelikle filozofun Yahudi kutsal kitabına dair yorumlarını söz konusu etmiştir. “Birinci Bölüm”ün konusunu oluşturan bu araştırma, İbn Meymûn’un kutsal kitabın nasıl anlaşılacağına dair zihninde taşıdığı teorik arka planı ortaya koymayı hedeflemiştir. Bu noktada filozofun nübüvvet ve vahiy görüşü tespit edilerek bilgi kaynağı olarak vahyin imkânını nasıl temellendirdiği ortaya konulmaya çalışılmıştır. Buna göre filozof tıpkı Fârâbî, İbn Sînâ ve İbn Rüşd’de olduğu gibi vahyin imkânını mütehayyile

gücünün etkinliğiyle açıklamakta ve bu bakımdan İslâm felsefe geleneğini takip etmektedir. Bu açıdan bakıldığında İbn Meymûn'un akli bilginin kaynağı ile vahyin kaynağının aynı olduğunu düşündüğü söylenebilir. Bu durumda din-felsefe ilişkisi problemi noktasında nasıl bir görüş ortaya koyduğunu tespit etmek de kolaylaşmaktadır. Akli bilginin kaynağı ile vahyin kaynağı arasında herhangi bir farklılığın bulunmadığına dair bu görüş temelinde İbn Meymûn, Tanrı'ya dair bilgilerin kutsal kitap yorumlarıyla da elde edilebileceği düşüncesine ulaşır. Ancak burada önemli olan, kutsal kitaptaki ifadelerin nasıl yorumlanacağı meselesidir. Bu soruya cevap bulmak üzere İbn Meymûn, hakikatin dilde varoluşu olarak tespit ettiği vahyin dil bakımından nasıl anlaşılabilirliğini soruşturur. Bu soruşturma sırasında lafız çeşitlerini vurgular ve lafızları müşterek, müşekkek ve mecazî olmak üzere üçe ayırır. Aristo'nun *Kategoriler*, *Yorum Üzerine* ve *Sofistik Deliller* kitaplarının yanı sıra *Metafizik* 1003a33 paragrafı da lafızlar konusuyla ilgili oldukça geniş bilgiler ihtiva etmektedir. İbn Meymûn, İslâm filozofları tarafından aktarılan bu malzemeyi, Kutsal Kitap yorumunun temelleriyle ilgili bir soruşturma içerisinde kullanır. Bu soruşturma neticesinde İbn Meymûn, kutsal kitapta yer alan Tanrı'yla ilgili mecazî ifadeleri anlama işinin her bireyin kabiliyeti, yetkinliği ve akli ölçüsünde mümkün olacağını söylemektedir. Burada dikkat çekici olan şey, mecazî ifadelerin anlaşılmasında dilin sınırlarının ötesinde akli soruşturmaya ve dilin akli içeriklerine vurguda bulunulmasıdır. Bu vurgu İslâm kelâmcılarının tevîl çabalarını hatırlatacak özellikler barındırmaktadır.

Atilla Arkan, İbn Meymûn'un kutsal kitabın teviliyle ilgili geliştirdiği bu teorik arka planı sunduktan sonra filozofun kutsal kitapta yer alan Tanrı'yla ilgili ifadeleri nasıl anladığını araştırmaktadır. Bu ifadeler muhtevalarına göre tasnif edilerek ele alınmıştır. Buna göre önce Tanrı'nın cisim olduğunu îma eden ifadelerin nasıl yorumlandığı söz konusu edilmiştir. Sonrasında Tanrı'nın mekânda bulunduğunu ve hareket ettiğini îma eden ifadelerin ve nihayet Tanrı'nın canlılarla benzerliğini îma eden ifadelerin filozof tarafından nasıl yorumlandığı soruşturulmuştur. İbn Meymûn'un selbî teolojisi göz önünde bulundurulduğunda, daha çok teşbih içeren bu ifadelerin nasıl yorumlanması gerektiği, İbn Meymûn felsefesi açısından önemli bir meseledir.

Eserin, Tanrı'nın varlığının, birliğinin ve cisim olmayışının İbn Meymûn'da nasıl ispat edildiğini araştırmaya ayrılan "İkinci Bölüm"ünde Atilla Arkan bu sorunu İbn Meymûn felsefesini kelâm ve İslâm felsefesiyle ilişkilendirerek ele almaktadır. Burada Arkan, İbn Meymûn'un özellikle ilgilendiği kelâm konularının Allah'ın varlığı, birliği, cisim olmayışı ve hudûs problemi olduğuna dikkat çekmektedir. İbn Meymûn Eş'arî ve Mu'tezilî kelâmla, bu konular

üzerinden oldukça ciddi bir ilişki kurmuştur. Hatta o, Yahudi kelâmında İslâm kelâmından önce bu konuların yeteri kadar tartışılmadığını ifade ederek bunun sebeplerine dair fikir yürütmektedir. İbn Meymûn, Yahudi ve İslâm kelâmının ilişkilerine dair düşünceler serd ederken, İslâm kelâmının genel özelliklerine dair bazı bilgiler vermektedir. Onun verdiği bu bilgiler İslâm kelâmının gelişimi ve Hıristiyan kelâmının yanı sıra geç antik dönem Yunan felsefesiyle ilişkisini de ortaya koymaktadır. Burada İbn Meymûn İslâm kelâmının âlem tasavvurunun oluşturan on üç temel öncülde bahsetmekte ve bunları açıklamaktadır. Boşluğun varlığı, cevher, araz, zaman, sonluluk ve sonsuzluk gibi konularla ilgili bu öncüller ona göre İslâm kelâmını anlamak için temel teşkil ederler. Arkan, İbn Meymûn'un bu öncüllere dair görüşlerini değerlendirmekte ve bu değerlendirmeden yola çıkarak İbn Meymûn felsefesinin temel niteliklerini tespit etmeye çalışmaktadır. Zira İbn Meymûn'un Tanrı-âlem ilişkisine dair görüşleri, filozoflarla irtibatı üzerinden anlaşılabilceği kadar, kelâm eleştirileri üzerinden de anlaşılabilcek bir mahiyet arz etmektedir. Bu çerçevede Arkan, İbn Meymûn'un Tanrı'nın varlığına dair kelâmdaki delilleri nasıl ele aldığını ortaya koymaktadır. Bu deliller sırasıyla âlemdeki varlıkların benzerliği delili, teselsülün imkânsızlığı delili, atomların toplanması ve ayrılması delili yahut kelâmî kozmolojik delil, arazların yaratılmışlığı delili, tahsis delili, tercih delili ve ölümsüz nefisler delilidir. Tanrı'nın varlığına dair bu delillerden sonra Tanrı'nın birliğiyle ilgili deliller ele alınmakta ve son olarak Tanrı'nın cisim olmayışının delilleri söz konusu edilmektedir.

Arkan, kelâmcılarla ilişkisi çerçevesinde İbn Meymûn'un Tanrı anlayışını ortaya koyduktan sonra, yine aynı bölümde İslâm filozoflarıyla ilişkisi çerçevesinde Tanrı anlayışını söz konusu etmektedir. Burada İbn Meymûn'un âlemin kıdemi, Tanrı'nın varlığı, birliği ve cisim olmayışı konusunda daha çok filozoflar çizgisini takip ettiği söylenebilir. Bununla birlikte Arkan'a göre, âlemin kıdemiyle ilgili görüşün tam olarak tespit edilmesi daha ileri araştırmalara ihtiyaç göstermektedir. Ancak İbn Meymûn'un âlemin kıdemi meselesini Gazzâlî'de olduğu gibi dinin temellerini ve ilkelerini ortadan kaldıracak bir sorun olarak görmediği eserin müellifi tarafından vurgulanmaktadır. İbn Meymûn'un filozofların âlem görüşüyle irtibatı genel olarak ortaya konulduktan sonra, Tanrı'yı ispat delillerine geçilmektedir. Burada ele alınan deliller; ilk hareket ettiricinin ispatı, vasıta hareket ettiriciler, zorunlu varlık delili, kuvveden fiile çıkış delili, bütün evrenin tek bir fert oluşu delili olarak sıralanabilir. Atilla Arkan, İbn Meymûn'un zikrettiği bu delilleri aktardıktan sonra, merak edilecek bir soruya cevap vermektedir. Ona göre "İbn Meymûn'un temel öncülleri, varlık tasavvuru ve bilgi anlayışı açısından 'felâsife' grubu içerisinde

kabul edilmelidir. Yahudi cemaatinin aynı zamanda 'reisi' olarak kelâmî endişeleri olmakla birlikte *Delâil*, kelâmî gelenek içerisinde değil, felsefî gelenek içerisinde yazılmış bir kitaptır" (s. 221).

Eserin, İbn Meymûn'un Tanrı'nın sıfatları hakkındaki görüşlerini ele alan "Üçüncü Bölüm"ünde müellif, filozofun bu konuyla ilgili tutumunu "selbî teoloji" başlığı altında incelemiştir. Bu anlayışa göre Tanrı hakkındaki olumlu ifadeler olumsuz anlaşılmalıdır. Mesela Tanrı cömerttir denildiğinde kastedilen, onun muhtaç olmamasıdır. Arkan, olumsuz teoloji yaklaşımının kaynağı olarak Albinus ve Plotinus gibi Yeni-Eflatuncu filozofları verir. Aynı ekolün Iamblichus, Proclus ve Porphyry gibi temsilcileri bu yaklaşımı ileriye taşımışlardır. Yahudi filozof Philo da selbî teoloji yaklaşımının önemli temsilcilerinden biridir. Bu filozoflarla birlikte, İslâm dünyasında Fârâbî ve İbn Sînâ gibi filozoflarca da savunulan ve bu filozofların yer yer "muattıla" ile suçlanmasına sebep olan söz konusu yaklaşım İbn Meymûn'a kadar ulaşmıştır. İbn Meymûn'un selbî teolojisinin kaynağı olarak İslâm filozoflarının yanı sıra Mu'tezile de zikredilmelidir. Buna göre Mu'tezile'nin ilâhî sıfatların ayrı bir varlığının bulunmadığı ve ayrı birer varlıkmiş gibi Tanrı'ya nispet edilemeyeceği şeklindeki görüşü İbn Meymûn tarafından takip edilmiştir. Ancak Mu'tezile'nin bu görüşü, İbn Meymûn'dan önce başka bir Yahudi filozof olan Saîd b. Yusuf el-Feyyûmî tarafından *Kitâbu'l-emânât ve'l-i'tikâdât* adlı eserinde savunulmuştur. Feyyûmî, aynı zamanda İbn Meymûn üzerinde de oldukça güçlü tesirler bırakmıştır.

İbn Meymûn bu selbî teolojiyi ontolojik açıdan İbn Sînâ'nın varlık-mahiyet ve zorunlu-mümkün ayrımlarına dayandırır. Bu ayrımlardan yola çıkarak İbn Sînâ'da olduğu gibi zatı gereği zorunlu varlık kavramına ulaşır ve bu varlığın mümkünlerle nasıl bir ontolojik başkalık içerisinde olduğunu ortaya koyar. Zira zatı gereği zorunlunun varlığı, O'nun hakikati ve zatıdır. Bu nedenle O'nun zatı üzerine zait herhangi bir sıfattan bahsetmek mümkün değildir. Bu açıdan Tanrı bir bilgiyle değil, zatıyla bilmektedir; hayatla değil, zatıyla diridir; kudretle değil, zatıyla kadirdir. Görüldüğü üzere bu yaklaşım İbn Sînâcı özellikler içerdiği kadar, Mu'tezile'den de etkiler taşımaktadır.

Atilla Arkan, İbn Meymûn'un selbî teolojisini ayrıca mantıkî boyutu açısından da ele almaktadır. Burada o, İbn Meymûn'un Tanrı hakkında kurulacak önermelere dair görüşlerini serd etmektedir. Buna göre İbn Meymûn, Tanrı hakkındaki önermelerin yüklemi bir isim ya da sıfat olan üç parçalı önermeler olmadığını söyler. Tanrı hakkındaki önermeler yüklemi bir fiil ya da başka kelimelerle birleşmiş bir fiil olan iki parçalı önermelerdir. Önermelerde özne-yüklem ilişkisinden yola çıkılarak ortaya konulan bu düşünceye göre, Tanrı'ya sanki onun zatına zaitmiş gibi sıfatlar ve başka isimler yüklenemez.

O'na yalnızca zatından kaynaklanan ve zâtı dolayısıyla ortaya çıkan filler nispet edilebilir.

Arkan'ın "Üçüncü Bölüm"de ortaya koymaya çalıştığı bu selbî teoloji'ye göre Tanrı hakkındaki bilgi, ancak olumsuzlamalar yoluyla elde edilebilir. Bu da İbn Meymûn'un marifetullah hakkındaki görüşünü özetle ortaya koymaktadır. Ancak Arkan, son bölümde İbn Meymûn'un Tanrı'ya dair bilgi hakkındaki başka bir görüşüne daha yer verir. Buna göre İbn Meymûn, Tanrı hakkında âlemdeki tezahür ve tecellilerine bakarak da bilgi elde edebileceğimizi düşünmektedir. Çünkü filozofa göre âlemdeki her şey Tanrı'ya bir işaret olarak yorumlanabilir.

Sonuç olarak Arkan'ın eseri hem İslâm kelâmı ve felsefesinin Yahudi düşüncesiyle ilişkisini açık bir şekilde ortaya koyması açısından hem de İbn Meymûn düşüncesini bu felsefe geleneğinin bir devamı olarak incelemesi açısından Türkiye'deki İslâm felsefesi çalışmalarına oldukça önemli bir katkı sunmaktadır. Bununla birlikte Yahudi düşüncesi çalışmalarının İbn Meymûn'la sınırlı kalmaması, İslâm kelâmıyla oldukça önemli bir ilişkisi olan ve özellikle sıfatlar tartışması noktasında Mutezilî düşüncenin büyük etkilerini taşıyan Saîd b. Yusuf el-Feyyûmî ve İslâm felsefesindeki suret-madde tartışmasını kendine özgü bir noktaya taşıyan İbn Cebîrol gibi isimlerle devam etmesi gerektiği açıktır. Zira bu düşünürler sadece Arapça yazıyor oluşları dolayısıyla değil, hem İslâm düşüncesindeki tartışmaları ve terminolojik yapıyı tevarüs edip geliştirmiş olmaları hem de bu tartışmaları başka bir dinî gelenekte yeniden üretmiş olmaları dolayısıyla İslâm felsefesi araştırmacılarının ilgisini hak etmektedir.

İbrahim Halil Üçer

Fârâbî Felsefesi ve Ortaçağ Düşüncesine Etkisi

Robert Hammond

Çeviren: Gülnihal Küken, Uluğ Nutku

Bursa: Alfa Yayınları, 2001. XVII+79 sayfa.

Kitap, çevirmen Gülnihal Küken'in "Sunuş" yazısı, Robert Hammond'un "Önsöz"ü, (Fârâbî'nin) "Hayatı ve Eserleri", "Giriş" kısmı, "Mantığa Dair", "Teorik Felsefe" ve "Pratik Felsefe" adlı üç bölümden oluşmaktadır. Çevirmen